

**A TUDOMÁNYNAK
GAZDAG ÁGAI...**

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK
SZÜLETÉSNAPJÁRA

**ABUNDANT LINES
OF THE SCIENCE
ITSELF...**

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH
BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
HUN-REN RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

„A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, XII. szín)

“Abundant lines of the science itself
Are different traits of one system only,
They're charming together.”
(Imre Madách: *Tragedy of the Man*, twelfth scene
Translated from Hungarian by Ottó Tomschey)

(© MTA, Szigeti Tamás)

Bencs Elek.

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Humanities
MTA Centre of Excellence

Budapest 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
The volume was funded by the Hungarian Academy of Sciences

Borító / Cover

Zárókő rekonstrukciós rajza (pilisi ciszterci monostor)

(Rajz: Ősi Sándor. MTA – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár)

Reconstruction drawing of a capstone (Pilis Cistercian monastery)

(Drawing by Sándor Ősi. MTA – Research Centre for the Humanities Institute of Archaeology, Archive)

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing

VARGA ZSÓKA

Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-73-2

DOI 10.62150/BE70.2024

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Institute of Archaeology,

HUN-REN Research Centre for the Humanities

© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator

2024

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

ARCHAEOLOGUA

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA

Nyomda / Printers: PRIME RATE Zrt., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	9
BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ A középkor régészeti állattanának 70 éve Magyarországon <i>seventy years of medieval archaeozoology in hungary</i>	11
BÁLINT CSANÁD A „kazár pénzverés” és összehasonlításai: a volgai bolgár, nyugati türk és türges pénzverés <i>‘Khazar coinage’ compared to Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages</i>	27
BERTA ADRIÁN – EKRIK ÁKOS – KOVÁCS BIANKA GINA Az ábrahámí ciszterci apátság roncsolásmentes régészeti kutatása <i>Nondestructive research of the Cistercian abbey of Ábrahám</i>	37
BOLLÓK ÁDÁM Késő ókori csörgők a Keletrómai Birodalom levantei tartományjaiban. Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány hátteréhez <i>Late Antique closed bells in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire. On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin</i>	67
F. ROMHÁNYI BEATRIX Kultuszok, kulturális régiók és hospesek. Avagy: miről vallanak a 14. Század elején összeírt plébániatemplomok patrocíniumai <i>Cults, cultural regions, and hospitesor what the patrocinia of early 14th-century parish churches tell us</i>	89
FÜLÖP RÉKA – GYŐRI-PÓRSZÁSZ ANNA – RÉVÉSZ LÁSZLÓ – RITÓÓK ÁGNES 8–9. századi tárgytipusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban <i>Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials</i>	107
GÁL ERIKA Keselyűcsont a csókakői várból <i>A vulture bone from Csókakő Castle</i>	129
GERELYES IBOLYA A török hódoltság balkáni eredetű ékszeranyagának előképei az oszmán művészetben <i>Antecedents in ottoman art of balkan-origin jewellery found in ottoman hungary</i>	141
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban <i>Variations on a means of display in Csókakő Castle Sigismund-era tile stoves and an Ottoman stove with concave glazed tiles</i>	157
JAKAB GUSZTÁV – CSENGERI ERZSÉBET – TIMÁR GÁBOR A középkori vízgazdálkodás tanulságai az antropocén korban <i>Lessons from medieval water management in the Anthropocene era</i>	187

K. NÉMETH ANDRÁS	
Nürnbergi csengők a késő középkori Magyarországon	207
<i>Small bells from Nuremberg in Late Medieval Hungary</i>	
KOVÁCS LÁSZLÓ	
A 10. századi szállási temetőkről	219
<i>On 10th-century cemeteries in Hungary belonging to short-lived settlements</i>	
LANGÓ PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori falusi temetők feltárása, egy rokon tudományterület „hatóköre” településrégészeti nézőpontból	
(Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)	233
<i>The excavation of Arpadian-era village cemeteries, the ‘domain’ of a kindred discipline from the settlement archaeology perspective</i>	
<i>(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)</i>	
LŐVEI PÁL	
Keresztábrázolások, keresztetek és tévhit	243
<i>Crosses, crusaders, and erroneous beliefs</i>	
MÉSZÁROS ORSOLYA – FÓRIZS ISTVÁN	
A visegrádi késő középkori üvegműhely (Rév u. 5.): az üvegleletanyag áttekintése és archeometriai vizsgálata	261
<i>Glass artefacts from a 15th-century glassmaking workshop at Rév utca 5. in Visegrád and their archaeometric analysis</i>	
OBORNI TERÉZ	
Báthory István bécsi diplomáciai küldetése és fogsága (1563–1567)	285
<i>Stephen Báthory’s diplomatic missions to Vienna and his imprisonment there (1563–1567)</i>	
RÁCZ BERNÁT – ROSTA SZABOLCS	
<i>Si ergo videritis filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
Pétermonostora Maas-vidéki kapcsolatai	299
<i>Si ergo videritis filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
<i>Pétermonostora’s links to the Meuse Valley</i>	
SARBAK GÁBOR	
Pálos harangok	323
<i>Bells in the Pauline order</i>	
SÓFALVI ANDRÁS	
Árpád-kori rotunda maradványai Nagyalambfalván	329
<i>Vestiges of the Arpadian-era rotunda in Nagyalambfalva (Porumbenii Mari, Romania)</i>	
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Középkori és kora újkori tűk néhány példánya Nagybányáról	341
<i>Medieval and early modern pins from Baia Mare</i>	
SZŐKE BÉLA MIKLÓS	
A Biskupija-Crkvina lelethorizontról egy zalavár-várszigeti agancsfaragvány kapcsán	357
<i>An antler carving from Zalavár-Vársziget belonging to the Biskupija-Crkvina Horizon of finds</i>	

TEREI GYÖRGY	
Újabb adatok az Árpád-kori nagyméretű veremépületek kérdéséhez <i>New data relating to Arpadian-age larger dug-out structures</i>	369
VARGA MÁTÉ	
Újabb középkori zarándokjelvények Somogy megyéből <i>More medieval pilgrim badges from Somogy county</i>	385
VIDA TIVADAR	
A zempléni csésze Kelet és Nyugat között <i>The Zemplín Cup between East and West</i>	397
VIZI MÁRTA	
Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsempéiről <i>Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle</i>	417
WEISZ BOGLÁRKA	
A vásárterek eltérő típusai a középkori Magyar Királyságban <i>Differing types of marketplaces in the Kingdom of Hungary in the Middle Ages</i>	439
ZSOLDOS ATTILA	
Harcok az ország közepén <i>Struggles in the middle part of the realm</i>	455

ÁRPÁD-KORI ROTUNDA MARADVÁNYAI NAGYGALAMBFALVÁN

Sófalvi András

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK A NAGYGALAMBFALVI REFORMÁTUS TEMPLOMBAN (2019–2020)

Nagygalambfalva (ma: Porumbenii Mari, Románia) a Nagy-Küküllő völgyének egyik legjelentősebb települése volt a középkorban, területéről Árpád-kori leletek ismertek, plébániája megjelenik az 1333–1334. évi pápai tizedjegyzékekben, határában késő Árpád-kori földvár maradványai találhatók.¹

A település közepén, a Küküllő völgye fölé északról emelkedő domboldalon álló templom régóta ismert a szakirodalomban, mint Udvarhelyszék egyik jelentős középkori műrészleteket őrző egyháza. A keletelt, hármastérfűzésű, torony-hajó-szentélyből álló épületegyüttesben a hajó őrizte meg a legkorábbi műrészleteket: déli bejáratát vastos hengertagokból álló, csúcsívben záródó kőkeret szegélyezi, ezzel egykorúak a hajó déli oldalán található kisméretű csúcsíves ablakok, orrtagos keretük kora gótikus jellegű.² Az előzetes megfigyeléseket, miszerint a hajófallal egybeépült nyugati torony szintén 13–14. századi,³ a legújabb falkutatások⁴ és a régészeti feltárások erősítették meg, így Udvarhelyszéken a korai tornyok (Bögöz, Rugonfalva, Szentábrahám) sora a nagygalambfalvival tovább bővült.

A hajó északi falára három jelenetből álló falkép került a 14. század végéig: a beteget ápoló Árpád-házi Szent Erzsébet, Mária megkoronázása zenélő angyalokkal, illetve Szent Dorottya a kis Jézussal. Az elmúlt évek falkutatásainak eredményei és művészettörténeti elemzései arra utalnak, hogy a falképekkel egy időben készült el a templom ma is álló poligonális, támpilléres szentélye, magas, csúcsíves, orrtagos kőkeretezésű ablakokkal délen és délkeleten; a sokszögzáródás keleti falába körablak került. A keresztdatalás – mely a szentélyben található felszentelési keresztek és a hajó falképeinek egyidőben való megfestésén alapszik⁵ – rendkívül fontos tudományos konklúziója miszerint a nagygalambfalvi kőbordázatú, boltozott gótikus szentély az udvarhelyszéki nyújtott poligonális szentélyek legkorábbi emléke. Az új szentéllyel egyidőben épült az északi oldalon a sekrestye szemöldökgyámos ajtókerettel (ennek helyén a 18. században kétszintes gabonásraktárt építettek). A gótikus építkezéseket a templomhajó téglabordázatú boltozása, a nyugati karzat elkészülte, illetve a hajó támpilléreinek emelése zárja a 15–16. század fordulóján.

A templom északi oldalán geofizikai vizsgálattal felfedezett, keletelt, sokszögzáródású, kétszintes kápolnaépület régészeti kutatására és a galambfalvi templom számos építéstörténeti részletének a felderítésére egy átfogó régészeti feltárás keretében került sor 2019–2020-ban a kolozsvári Posta Béla Egyesület és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum szervezésében, az intézmény régész munkatársai, egyetemi hallgatók, illetve helyi munkaerő közreműködésével⁶ (1–2. ábrák). Az eredmények részletes közlése egy terjedelmesebb dolgozat keretében folyamatban van,

A szerző régész-történész, muzeológus (Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, ma Odorheiu Secuiesc, Románia; sofalvi@hotmail.com).

¹ BENKŐ 1992, 109–117.

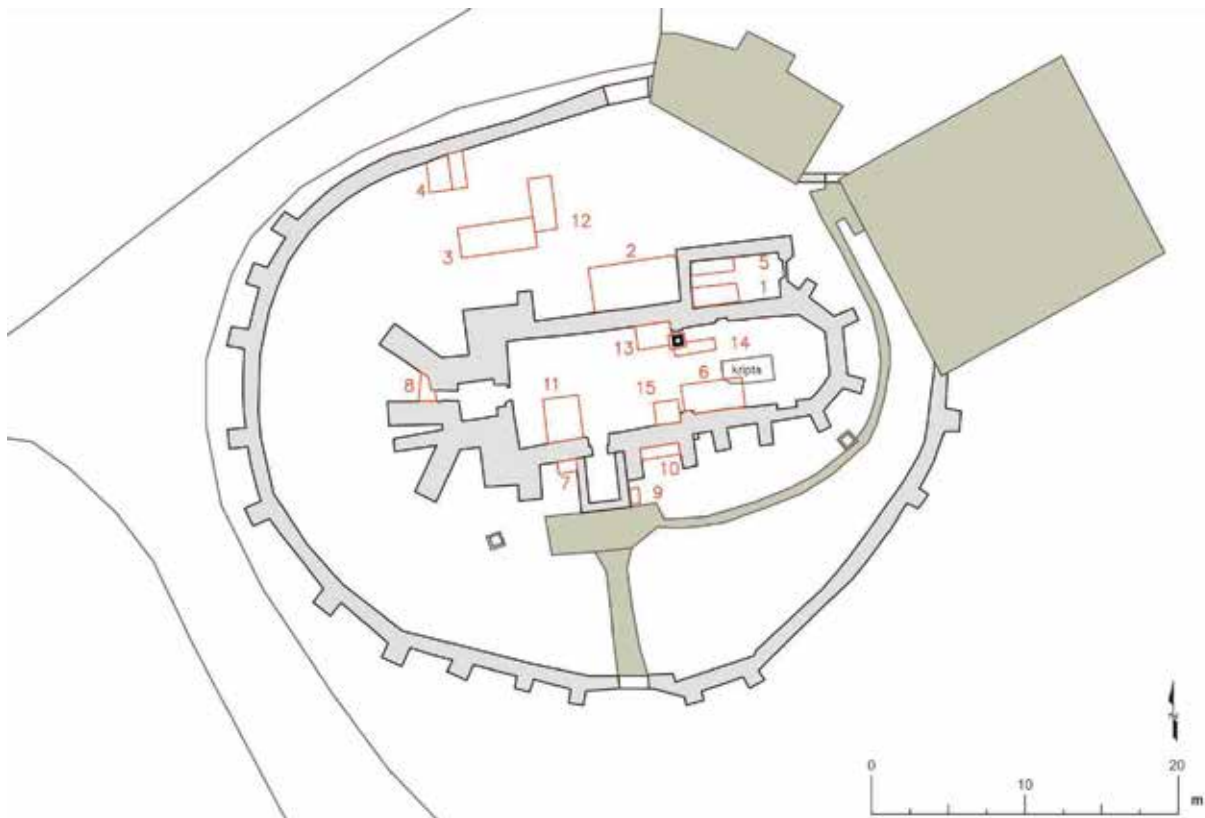
² DÁVID 1981, 208–210; BENKŐ 1992, 110.

³ SÓFALVI 2017, 331.

⁴ KÓSA 2021, 3.

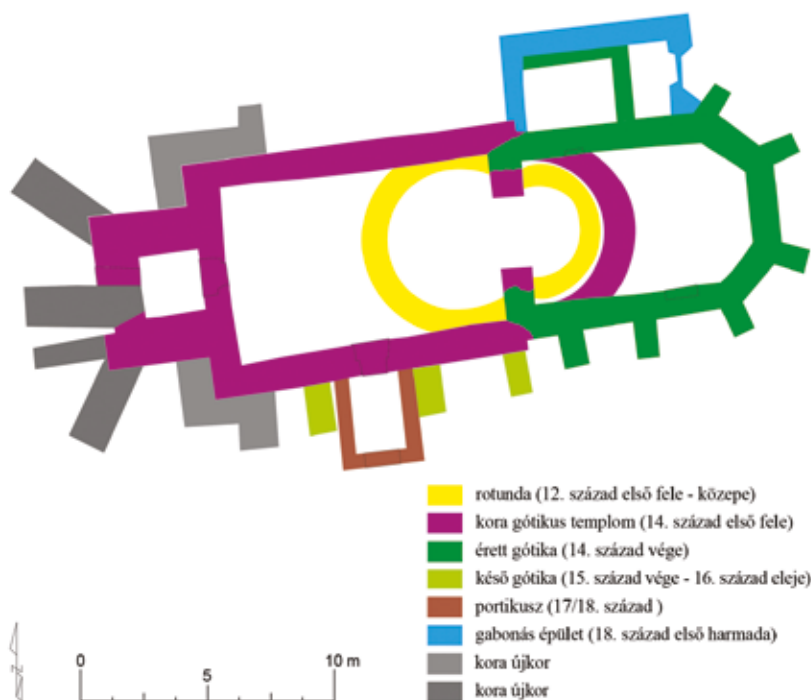
⁵ KÓSA 2021, 3.

⁶ A feltárások Sófalvi András régész vezetésével folytak, munkatársai: Botha Zoltán régész, Szász Gyula régésztechnikus és Vajna Éva Eunika egyetemi hallgató voltak. Munkájukért ezúton is köszönetünket fejezzük ki. A tanulmányban közölt fényképeken látható fotórudak 10 és 20 cm-es beosztásúak.

1. ábra. A lelőhely geodéziai felmérése a régészeti feltárások szelvényeivel, 2019–2020.
(Felmérés: CloudScale Kft.)

Fig. 1. Geodesic survey of the site with trenches serving the archaeological excavations conducted, 2019–2020. (Survey: CloudScale Ltd.)

2. ábra. A templom építéstörténetének periodizációs alaprajza a régészeti feltárások eredményei alapján, 2019–2020. (CloudScale Kft., Sófalvi András, Szász Gyula munkája)
Fig. 2. Sketch showing the different periods in the church's architectural history, on the basis of the archaeological excavations conducted, 2019–2020 (by CloudScale Ltd., András Sófalvi, Gyula Szász)

3. ábra. Korai temetőrészlet a templomhajó északi oldalán, 2. szelvény, 2019. (Fotó: Botha Zoltán)

Fig. 3. Part of an early cemetery on the north side of the church's nave, trench no. 2, 2019.

(Photograph: Zoltán Botha)

az alábbi tanulmányban a galambfalvi templom legkorábbi periódusának, a körtemplom részleteinek a bemutatására fókuszálok. Teszem ezt úgy a tudomány szolgálatában, mint a nagygalambfalvi templom egyik jeles kutatójának, Benkő Elek tiszteletére!

GALAMBFALVA ELSŐ TEMPLOMA: A ROTUNDA MARADVÁNYAI

A feltárás első évében, a templom északi oldalán – ahonnan jelentős mennyiségű földtömeget távolítottak el 1970-ben –, a hajó és a gótikus sekrestye helyén emelt kétszintes melléképület találkozásának szögletében folyt kutatás során (2. szelvény) olyan sírok kerültek napvilágra, melyek gödrében a csontvázak körül élére állított *in situ* helyzetű vagy kimozdult téglákat figyeltünk meg; a sírok betöltésében is sok tégladarab, illetve téglatormelék volt. Hasonló jellegű temetkezések a torony nyugati oldalán, az annak építését megelőző sírhorizontban voltak megfigyelhetők (8. szelvény). A téglás temetkezéseknek⁷ mellékletük nem volt, viszont a szuperpozíciók alapján ezek a templom körüli temető korai sírhorizontjához tartoznak (3. ábra). E sírok közül kettő megelőzi a ma is álló templomhajót és a hozzá tartozó – régészeti kutatásaink során kívül-belül megfigyelt és dokumentált félköríves – szentélyt, mely elég egyértelműen jelezte számunkra egy korábbi istenháza létét a helyszínen. Ilyen temetkezésből származhat az a 12. századi anonim denár, amit a mai templomhajóban egy falcsonkhoz (11. szelvény, F-6) kapcsolható omladékban leltünk másodlagos helyzetben.⁸

A szentélybelsőben végzett feltárás elején mindössze egy csonka falmaradvány jelezte azt, hogy a mai templomhajóval egykorú – a 14. század első felében elbontott – félköríves szentélyt még egy korábbi épület is megelőzi (6. szelvény). A déli diadalív keleti oldalán megfigyelt falmaradvány (F-1) nagyméretű szabálytalan kötömbből, illetve kisebb konglomerátumokból álló, ezek fölött téglákkal egyesesen rakott falazatra utalt, melyet világosszürke, homokos, mállékony mészhabarcsuba raktak. A falnak egyik oldalon sem maradt meg a síkja, és a hossza is alig 60 cm-t tett ki. Alapvető összefüggést sejtetett az alatta lévő sötétbarna, tömött, világosbarna agyaglencsékkel kevert,

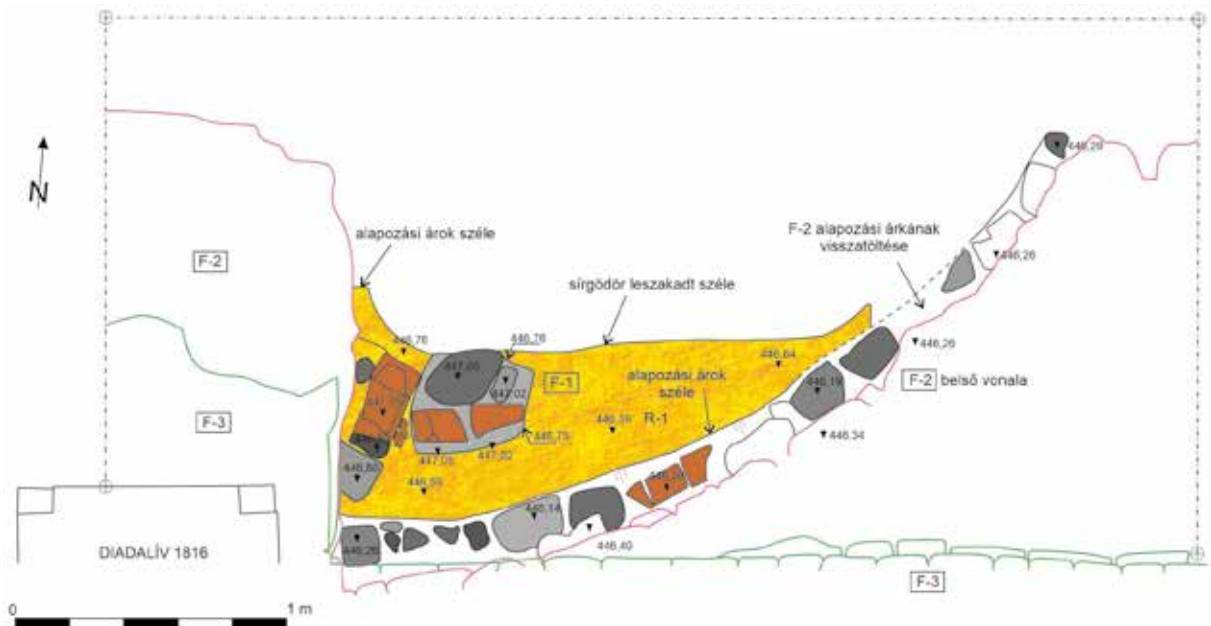
⁷ A középkori téglás temetkezésekre lásd PAP 2000.

⁸ ÁKMPK II, 20.7.1.1. típus.

4. ábra. Az első templom (rotunda) szentélyének falmaradványa és feltételezett külső vonala a déli oldalon, 6. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 4. Wall remains from the chancel of the first church (the rotunda), and the chancel's supposed outer line on its south side, trench no. 6. (Photograph: András Sófalvi)

5. ábra. Az első templom (rotunda) szentélyének maradványai a délkeleti oldalon, 6. szelvény, 2020.

(Rajz: Sófalvi András, Botha Zoltán, Szász Gyula, Vajna Éva Eunika)

Fig. 5. Remains of the chancel of the first church (the rotunda) on the chancel's southeast side, trench no. 6, 2020. (Drawing: András Sófalvi, Zoltán Botha, Gyula Szász, Éva Eunika Vajna)

rétegesen döngölt agyagalapozás, kevés habarcs- és téglaszemcsével (R-1). Utóbbi jelenség relatív mélysége mintegy 0,50 m volt a kövek aljától mérve, viszont kiterjedése a felszínen kb. 1,80 m hosszán volt követhető, délről ívelt vonalat adva, belül későbbi sírok által rombolva (kikövetkeztetett szélessége 0,85–0,90 m lehetett) (4–5. ábrák).

A felfedezés összefüggéseit és értelmezését a templomhajó keleti részében folytatott két kisebb szelvény feltárása tette világossá (13, 15. szelvény). Az újkorban (1816) visszabontott gótikus diadalív és az eléje emelt szószékalapozás, valamint az északi hajófal szögletében a mai padlószinttől 0,25–0,30 m relatív mélységben lapos, üledékes kőzetanyagú kövekből álló falmaradvány jelent meg, fölöttük habarcsba foglalt tégladarabokkal. Erre a falazatra részben ráépült és rombolta azt a 14. századi hajó fala. A templombelső felé, a falmaradvány kősora alatti szinten, attól 30–40 cm szélességben a szubhumusztól ívelt vonalban markánsan elváló barna, tömött, humuszfoltos agyagbetöltés különült el, utóbbi alját 0,55 m relatív mélységben értük el a kövek alatt. Világossá vált, hogy itt is a döngölt agyagalapozás fölé emelt korai templom maradványairól van szó, melynek felmenő falai a visszabontás során feltehetően kissé megcsúsztak észak felé (6. ábra).

A hajó délkeleti sarkában nyitott szelvény egyre jobban megmutatta a korai templom jellegzetességeit, és alapvető információkat nyújtott alaprajzának meghatározásában. 0,30 m relatív mélységben itt is felszínre került az ívelten húzódó falmaradvány, mely itt maradt meg a legjobb állapotban. Előkerülésének szintjén a nagyrészt téglákból (téglaméretük: 30–31 × 12–14 × 5,5–6,5 cm), falmagjában kisebb kövekkel keverten rakott falazatot a második templom építésének idején, annak tervezett járószintjéig bontották vissza, és a templombelső felé további téglákkal két periódusban kiegészítve ez téglapadlóként szolgált még a (klasszikus/érett) gótikus szentély építését követően is (7. ábra). A második templomépítés hajófalának alapozási árka által részben vágott, illetve ennek következtében kifelé enyhén megdőlt korai fal alsó sorát itt is nagyobb kövekből rakták.

A feltárt korai falazat belső oldalán ennek építési szintjét és padlóját szétmállott és letaposott téglatörmelék képezte (8. ábra), közte falazatának habarcsanyagával (világosszürke, homokos, porlékony mészhabarcs). Az alatta napvilágra került döngölt agyagalapozás vonala meglehetősen szabálytalan formát mutatott, viszont a felmenő falazat rövid szakaszának északnyugati irányban való visszaívelése egyértelművé tette, hogy egy kör alakú templomhajó maradványairól van szó (9–10. ábrák). E templom nyugati végződésének feltárására nem volt lehetőségünk, ez további kutatás tárgya lehet a jövőben.

Alaprajzának kiserkesztéséhez a rendelkezésre álló falsíkok, a szentély déli oldalán pedig a döngölt alapozás külső vonala adott fogódzót. Északon, a szószékre vezető lépcső előtt, fizikailag

6. ábra. Az első templom (rotunda) hajójának döngölt agyagalapozása és falazatának maradványai az északi oldalon, 13. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 6. Beaten-earth foundations of the nave of the first church (the rotunda), and remains of that nave's wall on the north side, trench no. 13, 2020. (Photograph: András Sófalvi)

7. ábra. A rotunda visszabontott falazatának felszínéhez igazodó középkori téglapadló periódusok a déli oldalon, 15. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 7. Periods of the medieval brick flooring corresponding to levels in the dismantled wall of the rotunda on the south side, trench no. 15, 2020. (Photograph: András Sófalvi)

8. ábra. A rotunda hajófal-maradványai és járószintje/padlója a déli oldalon, 15. szelvény, 2020. (Fotó: Sófalvi András)

Fig. 8. The rotunda's nave-wall remains and its floor level / floor on the south side, trench no. 15, 2020. (Photograph: András Sófalvi)

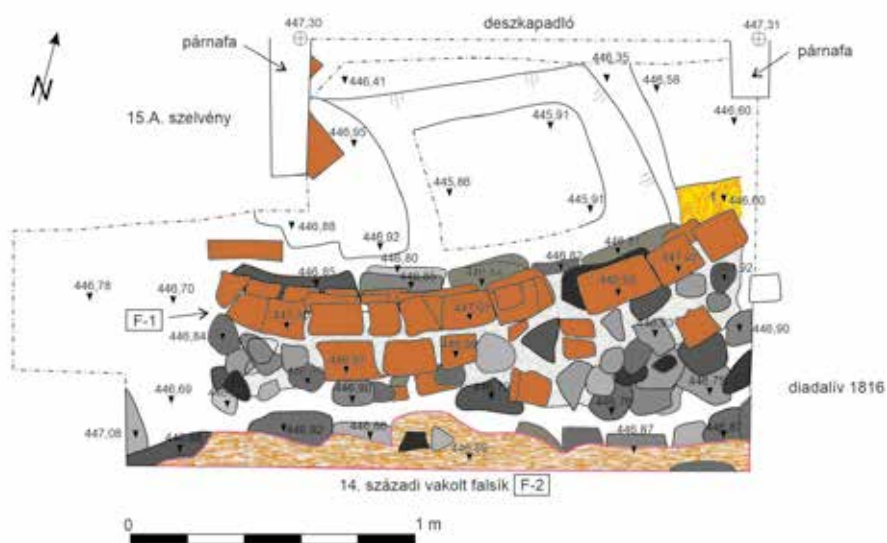
meglehetősen behatárolt kutatófelületünk (14. szelvény) e tekintetben nem járt érdemi eredménnyel, ugyanis hasonlóképpen a szentély déli oldalához, itt is elsősorban a döngölt alapozás, fölötte pedig kisebb kövekből álló, a felmenő fal magját képező részlet került napvilágra, falsíkok nélkül.

9. ábra. Az első templom (rotunda) hajófalzatának maradványai a déli oldalon, 15. szelvény, 2020.

(Fotó: Sófalvi András)

Fig. 9. Remains of the nave wall of the first church (the rotunda) on the south side, trench no. 15, 2020.

(Photograph: András Sófalvi)

1 sötétbarna, tömött, világosbarna agyagfoltokkal kevert, rétegesen dörgölt agyagalapozás, kevés kavicsos és téglakerámia pigmenttel keverten

2 sötétbarna, tömött történelmi humuszréteg

F-1 téglaméreték: 30 x 13 x 6,5 cm; 30 x 14 x 6,0 cm; 31 x 12 x 5,5 cm
keresztirányú téglák szélessége: 14 cm

10. ábra. A rotunda hajófal-maradványai a déli oldalon, 15. szelvény, 2020.

(Rajz: Sófalvi András, Botha Zoltán, Szász Gyula)

Fig. 10. Remains of the nave wall of the rotunda on the south side, trench no. 15, 2020.

(Drawing: András Sófalvi, Zoltán Botha, Gyula Szász)

2023 nyarán a szószéklépcsőre vezető felületen kisebb utókutatást tudtunk végezni, megfigyelve és dokumentálva az első szentély külső falsíkját (F-1, belső oldalát temetkezések rombolták) (11. ábra).

Minden régészeti, építéstörténeti adatot egybevetve, az összefüggő, egyazon építési periódushoz tartozó falmaradványok épen megmaradt, kikövetkeztetett és kiegészített falsík-vonala kör alakú hajóból és patkóíves szentélyből álló korai templom rekonstruálását eredményezték (12–13. ábrák).

11. ábra. Az északi oldalon feltárt első és második szentélyfalak részletei, 2023. (Fotó: Sófalvi András)
 Fig. 11. Details of the walls of the first and second chancels revealed on the north side, 2023.
 (Photograph: András Sófalvi)

12. ábra. Az első templom szentélyének és hajójának falmaradványai a déli oldalon, 6., 15. szelvény,
 2020. (Fotó: Szász Gyula)
 Fig. 12. Wall remains of the first church's chancel and nave on the south side,
 trench no. 6, trench no. 15, 2020. (Photograph: Gyula Szász)

13. ábra. Az első templom (rotunda) alaprajzi körvonalai a fotogrammetriai felmérésekre vetítve. (CloudScale Kft. felmérése alapján rajzolta Sófalvi András)

Fig. 13. Ground plan of the first church superimposed on photogrammetric surveys. (Drawn by András Sófalvi on the basis of a survey by CloudScale Ltd.)

A feltehetően ún. köpenyfalas technikával – erre egyetlen analógiát ismertünk eddig Udvarhelyszéken, Máréfalva első, román kori templomát⁹ – emelt épület belső átmérője kb. 5,5 méterre becsülhető (Erdély egyik korabeli rotundájának, az algyógyinak is ugyanekkora átmérőjű hajója volt).¹⁰ Az utólagosan nagyon szétasott első templomnak más építészeti eleme, faragványa nem bukkant elő a föld alól. Kósa Béla művészettörténész meglátása szerint a mai templomhajó déli oldalán nyíló nyugati ablak kőkeretének egyik darabja a korábbi templomperiódusból származhat.¹¹

A nagygalambfalvi rotunda keltezéséhez a jelenlegi – második – templomhajó északi oldalán feltárt, részben általa rombolt ún. antropomorf temetkezés (S-14) adott jó fogódzót, ugyanis ez szemmel láthatóan a körtemplom hajófalának észak-északkeleti ívéhez igazodik, feltehetően ezért is különbözik a tájolása a többi temetkezéstől (14. ábra). A csontvázból vett minta radiokarbon elemzése AD 970–1150 kalibrált naptári kort eredményezett.¹² A C-14 keltezés/adatok értelmezésének módszertanával foglalkozó szakirodalom szerint az ún. Suess-görbe (ez a függvénygörbén található hurkok miatt jön létre) segítségével leolvasott időintervallumból mindössze arra lehet következtetni, hogy a minta naptári kora ebbe az időszakba esik, viszont az adat nem hordoz más

⁹ DEMJÉN – SÓFALVI 2014.

¹⁰ PETROV 1998, 68.

¹¹ KÓSA 2021, 3.

¹² A minta C-14 vizsgálatát a debreceni ISOTOPTECH Zrt. laboratóriuma végezte el. Köszönettel tartozom az elemzést koordináló Molnár Mihály radiokarbon kormeghatározás szakértőnek. A módszerre lásd MOLNÁR *et al.* 2013.

14. ábra. Antropomorf temetkezés a templom északi oldalán, S-14, 2. szelvény, 2019.
(Fotó: Botha Zoltán)

Fig 14. Anthropomorphic inhumation on the church's north side, S-14, trench no. 2, 2019.
(Photograph: Zoltán Botha)

1. táblázat. Az S-14. temetkezés radiokarbon mérésének eredményei.
(ISOTOPTECH Zrt. Laboratóriuma – Debrecen)

Table 1. Findings of the radiocarbon dating of Burial S-14. (Laboratory of ISOTOPTECH Zrt., Debrecen)

AMS ¹⁴ C mérés kód	HEKAL minta kód	Minta neve/kódja	Minta típusa	Konvencionális ¹⁴ C kor (év BP) (±1σ)	Kalibrált naptári kor (kal AD/BC) (±2σ)
DeA-24207	I/2322/6	N.galambfalva –Ref. t. 2019, 2. szelvény, S-14	csont	1013± 28	AD 970-1150

információt, és tévedés lenne annak középértékével számolni.¹³ Ezt az észrevételt megpróbálva összhangba hozni a székelyföldi egyházépítészeti kezdeteiről rendelkezésünkre álló szerény ismeretekkel, a radiokarbon adat előzetes értelmezésünkben a rotunda építését a 12. század első felére – közepére teszi (1. táblázat).

A rotunda fennállásának felső időhatárát a második templom építése, pontosabban ennek faragványai datálják. Az ún. második szentély vonala tökéletesen követte a korábbi rotunda szentélyének külső falsíkját, utóbbinak még álló falazata mellé ásták az új szentély alapozási árkat, miközben még használták a korai istenházát. Feltehetően technikai okoknál fogva kellett az új szentély alapozását keskenyebbre venni, a mellette maradt sávot a rotunda bontási törmelékével töltve be. Az új szentély elkészülte után teljesen elbontották a körtemplomot, majd felépítették a második templom hajóját is (utóbbi falazatai részben ráfednek a rotunda visszabontott hajófalaira), a két teret elválasztó diadalív helye nem változott. Az eseménysorra, az új – második – templom alaprajza és nyílászkereteinek jellegzetességeit tekintve a 14. század első évtizedeiben kerülhetett sor.

¹³ RENFREW 1995, 277.

IRODALOM

- ÁKMPK II Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa II. Az *anonym* dénárok kora. Catalogue of Árpadian Coinage II. Age of Uncertain Issuers. Opitz Numismatica 2. A katalógust összeállította: Tóth Csaba – Kiss József Géza. Budapest 2018.
- BENKŐ 1992 BENKŐ Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája* (Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr). *Varia Archaeologica Hungarica* 5. Budapest 1992.
- DÁVID 1981 DÁVID László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei* (Monumente de artă medievală în împrejurimile Odorheiului Secuiesc. Die Mittelalterliche Kunst im Stuhl Oderhellen). Bukarest 1981, 208–221.
- DEMJÉN – SÓFALVI 2014 DEMJÉN Andrea – SÓFALVI András: *Máréfalva középkori temploma*. Második, javított kiadás. Székelyudvarhely 2014.
- KÓSA 2021 KÓSA Béla: *Biserica reformată din Porumbenii Mari. Studiu istoric și raport de cercetare de parament* (Manuscris). A nagygalambfalvi református templom. Történelmi tanulmány és falkutatási jelentés. Kézirat. Csíkszereda 2021.
- MOLNÁR *et al.* 2013 MOLNÁR, Mihály – RINYU, László – VERES, Mihály – SEILER, Martin – WACKER, Lukas – SYNAL, Hans-Arno: EnvironMICADAS: a mini ¹⁴C AMS with enhanced Gas Ion Source Interface in the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (HEKAL), Hungary. *Radiocarbon* 55:2–3 (2013) 338–344.
<https://doi.org/10.1017/S0033822200057453>
- PAP 2000 PAP Ildikó Katalin: Előzetes beszámoló a téglás és téglakeretes temetkezésekről. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1998*. Szeged 2000, 21–49.
- PETROV 1998 PETROV, Gheorghe: Előzetes jelentés az algyógyi középkori épület-együttes régészeti kutatásáról (1993–1995). *Erdélyi Múzeum* 60:1–2 (1998) 68–73.
- RENFREW 1995 RENFREW, Colin: *A civilizáció előtt*. Budapest 1995.
- SÓFALVI 2017 SÓFALVI András: Nagygalambfalva (Református Templom). In: Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken* (Război și autoapărare în scaunul Odorhei în evul mediu și în epoca principatului. Warfare and Self-defence in Udvarhelyszék during the Middle Ages and in the Age of Principality). Kolozsvár 2017, 330–334.

VESTIGES OF THE ARPADIAN-ERA ROTUNDA IN NAGYGALAMBFALVA
(Porumbenii Mari, Romania)

András Sófalvi

Extensive archaeological research at the Reformed church in Nagygalambfalva has significantly augmented and embellished the picture we had earlier of the medieval parish church there, enriching our knowledge of its architectural history with much new information. The first credibly documented Arpadian-era rotunda in Udvarhelyszék (indeed, in the Szekler Land as a whole), this church has become well-known. It had a nave that was circular and a chancel that was shaped like a horseshoe; its foundations were made from beaten clay and its walls built using the curtain-wall technique presumably. The dating of the church archaeologically rests on supports that are rather good: according to radiocarbon dating, the rotunda may have been erected sometime in the first half of the 12th century or the middle part of that century. The first church on the site was knocked down totally in the first half of the 14th century. In its place a church was built that had a long nave and a chancel that featured a semi-circular apse. This new church followed the orientation of the earlier one; and the chancel arch of the new church was constructed along the same line as the chancel arch of the old one.

BENKŐ ELEK, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepeltet.

ELEK BENKŐ, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to celebrate his seventieth birthday in August 2024. His scientific work has at all times been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, a desire to learn about new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. Elek Benkő's approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this book. This volume of studies has been made for him by friends, colleagues, and admirers, to celebrate the special occasion his birthday will represent.

HUN
REN

BÖLCSEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ARCHAEOLINGUA

